

(تاب‌آوری روانی- اجتماعی در برابر مخاطرات محیطی: تحلیل ژئوپلیتیکی و راهبردهای تقویت امنیت ملی ایران)

رضا نادری بنی* ۱، بشیر کلاری ۲، مسعود سینا ۳

چکیده:

این پژوهش با هدف تدوین چارچوبی نظری-تحلیلی برای مفهوم‌سازی «تاب‌آوری روانی- اجتماعی» به عنوان مؤلفه‌ای راهبردی در امنیت ملی ایران در مواجهه با مخاطرات محیطی انجام شده است. با اتخاذ رویکردی کیفی و استفاده از روش تحلیل مضمون متون علمی معاصر (۲۰۱۰-۲۰۲۴)، این مطالعه به بررسی ابعاد چندسطحی تاب‌آوری (فردی، خانوادگی، جامعه‌ای و نهادی)، تأثیرات روانی- اجتماعی مخاطرات محیطی (مانند افزایش اختلالات استرس و اضطراب اقلیمی)، و پیوند ژئوپلیتیک بین تاب‌آوری و پایداری امنیت ملی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهند که تاب‌آوری روانی- اجتماعی، فراتر از یک مسئله فنی، یک «منبع قدرت نرم» حیاتی محسوب می‌شود که می‌تواند با تقویت مکانیسم‌هایی چون سرمایه اجتماعی، اعتماد نهادی و خودکارآمدی فردی، مشروعیت حکومت، انسجام اجتماعی و ضریب امنیتی کشور را در بافت حساس ژئوپلیتیکی و زیست‌محیطی ایران ارتقا دهد. نتیجه‌گیری کلیدی پژوهش بر این امر تأکید دارد که سرمایه‌گذاری یکپارچه در تقویت تاب‌آوری روانی- اجتماعی، نه یک هزینه، بلکه یک الزام استراتژیک برای امنیت ملی پایدار است و غفلت از آن، پایداری اجتماعی- سیاسی کشور را در برابر بحران‌های فزاینده زیست‌محیطی تهدید می‌کند.

کلمات کلیدی: تاب‌آوری روانی- اجتماعی، امنیت ملی، مخاطرات محیطی، ژئوپلیتیک ایران، سلامت روان جمعی، تغییرات اقلیمی

۱. مقدمه

الف- بیان مسئله و اهمیت موضوع

در دهه دوم قرن بیست و یکم، مخاطرات محیطی به عنوان یکی از جدی‌ترین تهدیدات برای امنیت ملی کشورها ظهور کرده‌اند (Smith و همکاران، ۲۰۲۳). ایران به عنوان کشوری با موقعیت ژئوپلیتیک حساس و آسیب‌پذیری زیست‌محیطی بالا، با

۱. کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشکده مدیریت و کمیسر دریایی، دانشگاه علوم دریایی امام خمینی (ره)، نیروی دریایی ارتش (rezanaderibeni@gmail.com)

۲. دکتری جغرافیای سیاسی، استادیار دانشگاه جامع امام حسین (ع) (kelari.kelari0912@gmail.com)

۳. کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشکده مدیریت و کمیسر دریایی، دانشگاه علوم دریایی امام خمینی (ره)، نیروی دریایی ارتش (masoud.sina61@gmail.com)

چالش‌های متعددی از جمله خشکسالی‌های ممتد، بحران کم‌آبی، طوفان‌های ریزگرد، زلزله‌خیزی بالا و پیامدهای تغییرات اقلیمی مواجهه است (Madani, 2022).

در دو دهه اخیر، جهان شاهد افزایش چشمگیر مخاطرات زیست‌محیطی ناشی از تغییرات اقلیمی، کاهش منابع آب، خشکسالی، طوفان‌ها و بلایای طبیعی بوده است (Xue و همکاران، 2024؛ White و همکاران، 2023). ایران با توجه به وضعیت اقلیمی خاص خود، قرارگیری در کمربند لرزه‌خیز، تداوم خشکسالی‌های بلندمدت، بحران آب، ریزگردها و تنش‌های ژئوپلیتیکی در منطقه، در معرض ترکیب پیچیده‌ای از خطرات محیطی و امنیتی قرار دارد. این شرایط نه تنها زیرساخت‌های فیزیکی کشور را تهدید می‌کند، بلکه با ایجاد فشارهای روانی و اجتماعی گسترده، می‌تواند انسجام اجتماعی، سرمایه اجتماعی و در نهایت پایداری امنیت ملی را به چالش بکشد (Aghapour Sabbaghi و همکاران، 2024).

ب- مرور ادبیات نظری

مفهوم تاب‌آوری ابتدا در حوزه‌های مهندسی و اکولوژی به معنای مقاومت و بازیابی پس از بحران مطرح شد، اما در سال‌های اخیر به سیستم‌های اجتماعی-اکولوژیک تعمیم یافته است (Folke, 2019). تاب‌آوری اجتماعی یک فرایند پیچیده، چندلایه و بافت‌مند است که تعامل میان ساختارهای اجتماعی، سرمایه انسانی، منابع نهادی، شبکه‌های حمایتی و محیط زیست را در نظر می‌گیرد (Meerow و Newell, 2019).

از منظر روانشناسی اجتماعی، تاب‌آوری روانی-اجتماعی به ظرفیت افراد، گروه‌ها و جامعه برای مقاومت در برابر استرس‌ها، سازگاری با شرایط تغییر و بازسازی پس از بحران اشاره دارد (Ungar, 2021). در بستر ژئوپلیتیک ایران، این مفهوم از اهمیت استراتژیک برخوردار است، چرا که کاهش تاب‌آوری روانی-اجتماعی می‌تواند به بی‌ثباتی داخلی، کاهش مشروعیت حکومت و افزایش آسیب‌پذیری در برابر تهدیدات خارجی منجر شود (Dalby و Oweisi, 2023).

پژوهش‌های روانشناسی سلامت نشان داده‌اند که تغییرات اقلیمی و بلایای زیست‌محیطی می‌توانند اثرات مستقیم و غیرمستقیم بر سلامت روان و رفاه اجتماعی داشته باشند (Williams و همکاران، 2023). این پیامدها می‌توانند به کاهش سرمایه روانی فردی و اجتماعی، تضعیف همبستگی اجتماعی و کاهش توان انطباق جامعه منجر شوند.

در چارچوب تاب‌آوری روانی-اجتماعی، تمرکز بر منابع محافظتی و سازوکارهایی است که به افراد و جوامع امکان می‌دهد پس از بحران، نه فقط بازگردند، بلکه توانایی تطبیق و حتی رشد دوباره بیابند (Konesh Health Institute, 2024). در این رویکرد، حمایت اجتماعی، هویت جمعی، انسجام نهادها، مشارکت مدنی و سرمایه اجتماعی نقش محوری دارند (Zhou و همکاران، 2021).

ج- ضرورت تحقیق

با وجود رشد قابل توجه ادبیات تاب‌آوری، بررسی مطالعات موجود نشان می‌دهد که شکاف‌های پژوهشی متعددی در زمینه ایران وجود دارد. نخست، بسیاری از مطالعات بین‌المللی بر جمعیت‌های با ساختار اجتماعی متفاوت متمرکزند و تعمیم یافته‌ها

به جامعه ایرانی با ویژگی‌های فرهنگی و اقلیمی خاص آن با ابهام مواجه است (Ardestani و همکاران، ۲۰۲۴). دوم، اغلب پژوهش‌ها بر ابعاد فردی یا اجتماعی به صورت مجدد متمرکز شده‌اند و بررسی یکپارچه روانی-اجتماعی و تأثیر آن بر امنیت ملی کمتر مورد توجه قرار گرفته است (Sharifi، ۲۰۲۰). سوم، در ادبیات امنیت ملی و ژئوپلیتیک ایران، تاب‌آوری روانی-اجتماعی به عنوان یک متغیر استراتژیک امنیتی به ندرت مورد توجه قرار گرفته است (Soleimani و همکاران، ۲۰۲۳).

د- اهداف و سؤالات تحقیق

این پژوهش با هدف تبیین چارچوب نظری و تحلیلی برای «تاب‌آوری روانی-اجتماعی» به عنوان مؤلفه‌ای راهبردی در امنیت ملی ایران تدوین شده است. اهداف ویژه پژوهش عبارتند از:

سازوکارها و مؤلفه‌های تاب‌آوری روانی-اجتماعی در سطوح فردی، اجتماعی و ملی چگونه می‌باشد.

تأثیر مخاطرات زیست‌محیطی ایران بر سلامت روان و انسجام اجتماعی به چه صورتی است.

پیوند میان تاب‌آوری اجتماعی و ثبات امنیت ملی در بستر ژئوپلیتیکی ایران چگونه ارزیابی می‌شود.

مدل تحلیلی و کاربردی برای ارتقای تاب‌آوری روانی-اجتماعی در سیاستگذاری امنیتی به چه شکلی است.

سؤالات اصلی پژوهش عبارتند از:

تاب‌آوری روانی-اجتماعی چگونه می‌تواند پیامدهای روانی و اجتماعی مخاطرات محیطی را در ایران کاهش دهد؟

چه عواملی در تحقق تاب‌آوری روانی-اجتماعی در ایران مؤثرند؟

تاب‌آوری اجتماعی چگونه می‌تواند به تقویت امنیت ملی و مقاومت کشور در مقابل بحران‌های زیست‌محیطی منجر شود؟

۲. مبانی نظری

در عصر حاضر، مخاطرات محیطی به‌ویژه تغییرات اقلیمی، خشکسالی، سیلاب‌ها و طوفان‌های شدید، نه تنها به عنوان تهدیدی برای زیست بوم‌ها، بلکه به مثابه چالشی جدی می‌باشد و برای ثبات اجتماعی-سیاسی و امنیت ملی کشورها ظهور یافته‌اند (Busby، ۲۰۲۱). این مخاطرات با ایجاد اختلال در زیرساخت‌های حیاتی، تشدید کمبود منابع و ایجاد جابجایی‌های اجباری جمعیتی، می‌توانند بستر مناسبی برای بروز ناامنی، تنش‌های اجتماعی و حتی درگیری‌های خشونت‌آمیز فراهم آورند (Ide et al، ۲۰۲۳). در این میان، مفهوم «تاب‌آوری» از کانون توجه صرف به ظرفیت‌های فیزیکی و مهندسی، به سمت ابعاد روانی و اجتماعی آن گسترش یافته است. این پژوهش با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای، در پی تدوین چارچوبی نظری است که ارتباط بین تاب‌آوری روانی-اجتماعی در برابر مخاطرات محیطی و تقویت امنیت ملی را تبیین نماید.

۲-۱. تعاریف مفهومی و عملیاتی

الف- تاب آوری روانی- اجتماعی

تاب آوری روانی- اجتماعی یک سازه چندبعدی و پویا است که در سطوح مختلف تحلیل عمل می کند:

در سطح فردی (روان شناختی): به ظرفیت روان شناختی افراد برای حفظ یا بازگشت سریع به سطح سالمی از عملکرد روانی (شناختی، هیجانی و رفتاری) پس از مواجهه با ضربه یا استرس شدید اطلاق می شود. این ظرفیت شامل مکانیسم هایی مانند تنظیم هیجان، خوش بینی، خود کارآمدی، انعطاف پذیری شناختی و حس معناست. (Southwick et al., ۲۰۲۳)

در سطح اجتماعی (جمعی): به توانایی شبکه های اجتماعی، نهادها و جوامع برای کارکرد مؤثر در شرایط بحران، حفظ انسجام، بسیج منابع مشترک و یادگیری از تجربیات گذشته برای سازگاری و تحول اشاره دارد. (Norris et al., ۲۰۲۰)

مؤلفه های کلیدی آن شامل سرمایه اجتماعی (اعتماد، هنجارهای همیاری و شبکه ها)، حمایت اجتماعی، رهبری مؤثر و اشتراک دانش است.

ب- مخاطرات محیطی

در این پژوهش، مخاطرات محیطی به رویدادها یا روندهای فیزیکی با منشأ طبیعی یا انسانی- محیطی اطلاق می شود که پتانسیل ایجاد خسارت جانی، اقتصادی و اجتماعی- سیاسی را دارند. این مخاطرات شامل دودسته اصلی هستند:

مخاطرات ناگهانی: مانند سیل، زلزله، طوفان و آتش سوزی های گسترده

مخاطرات تدریجی: مانند خشکسالی، کاهش منابع آب زیرزمینی، فرسایش خاک و افزایش سطح دریاها (IPCC, ۲۰۲۲)

ج- امنیت ملی

در این چارچوب، امنیت ملی فراتر از امنیت نظامی سنتی، به عنوان "حفظ تمامیت ارضی و حاکمیت ملی در کنار تأمین رفاه، سلامت و ثبات پایدار برای شهروندان در برابر تهدیدات چندلایه" تعریف می شود. (Floyd, ۲۰۲۰)

تهدیدات ناشی از مخاطرات محیطی، امنیت ملی را در ابعاد انسانی، زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی آن به چالش می کشند.

۲-۲. نظریه های اصلی تاب آوری

الف- نظریه های روان شناختی:

نظریه سازه های شخصیتی تاب آوری: بر ویژگی های درونی پایدار مانند خوش بینی، سخت رویی و هوش هیجانی به عنوان عوامل محافظتی در برابر استرس تأکید دارد (Southwick et al., ۲۰۲۳).

نظریه فرایند- محور تاب آوری: تاب آوری را نه یک صفت ثابت، بلکه یک فرایند پویا و متغیر در طول زمان می داند که از طریق تعامل فرد با محیط شکل می گیرد (Bonanno & Burton, ۲۰۲۰).

چارچوب تاب‌آوری اجتماعی- بوم‌شناختی (SERF) بر ارتباط متقابل و پیچیده بین سیستم‌های انسانی و طبیعی تأکید می‌کند (Masten & Barnes, ۲۰۲۱)

ب- نظریه‌های اجتماعی:

نظریه سرمایه اجتماعی: سرمایه اجتماعی را به عنوان بستر اصلی برای تسهیل همکاری، اشتراک گذاری اطلاعات و بسیج منابع در بحران می‌داند. (Aldrich, ۲۰۲۱)

نظریه سیستم‌ها: جامعه را به عنوان یک سیستم پیچیده تطبیقی در نظر می‌گیرد که تاب‌آوری آن وابسته به تنوع، یادگیری، خودسازمان‌دهی و حکمرانی پویا است. (Homer-Dixon, ۲۰۲۰)

۳-۲. ارتباط نظری بین تاب‌آوری روانی- اجتماعی و امنیت ملی

ارتباط بین این دو سازه را می‌توان در چهار مسیر کلیدی ترسیم نمود:

مسیر کاهش آسیب‌پذیری: جوامع دارای تاب‌آوری روانی- اجتماعی بالا، بهتر می‌توانند با پیامدهای فوری مخاطرات کنار آیند. (Kelman, ۲۰۲۱)

مسیر حفظ مشروعیت و ثبات سیاسی: حکومت‌هایی که با سرمایه‌گذاری بر تاب‌آوری روانی- اجتماعی، پاسخگو و مؤثر در مدیریت بحران عمل می‌کنند، مشروعیت خود را افزایش می‌دهند. (Sovacool, ۲۰۲۱)

مسیر امنیت انسانی: تاب‌آوری روانی- اجتماعی با تقویت مکانیسم‌های سازگاری در سطح خانواده و جامعه، از فروپاشی امنیت انسانی جلوگیری می‌کند. (Matthew, ۲۰۲۱)

مسیر ژئوپلیتیکی: جوامع تاب‌آوری، با توانایی بالاتر در مدیریت منابع و حل منازعات داخلی، بهتر می‌توانند از ورود به چرخه درگیری‌های فراملی اجتناب ورزند. (Ide et al., ۲۰۲۳)

۴-۲. مدل‌های نظری مرتبط

مدل تاب‌آوری چند سطحی (فردی، جامعه‌ای، ملی): تأکید می‌کند که تاب‌آوری در یک سطح، بر سطوح دیگر اثر می‌گذارد (Ungar, ۲۰۲۱).

چارچوب امنیت زیست‌محیطی: به طور مستقیم ارتباط بین تخریب محیط‌زیست، کمبود منابع و بروز درگیری را تحلیل می‌کند. (Floyd, ۲۰۲۰).

۳. پیشینه تحقیق

۱. پژوهش‌های خارجی

الف- سرمایه اجتماعی و تاب‌آوری

مطالعه آلدريچ (Aldrich, ۲۰۲۱) بر روی جوامع آسیب‌دیده از سونامی و زلزله نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی (به‌ویژه شبکه‌های اعتماد محلی) پیش‌بین قوی‌تری برای بهبودی نسبت به کمک‌های مالی خارجی است. این مطالعه مؤید نقش سرمایه اجتماعی در جلوگیری از فروپاشی نظم اجتماعی پس از فاجعه است.

ب- تغییرات اقلیمی و سلامت روان

پژوهش‌هایس و همکاران (Hayes et al., ۲۰۲۳) رابطه مستقیم بین تجربه رویدادهای شدید آب‌وهوایی و افزایش اختلالات استرس پس از سانحه (PTSD)، افسردگی و اضطراب را نشان داده است. این پژوهش هشدار می‌دهد که تضعیف سلامت روان جامعه، ظرفیت جمعی برای سازگاری و انسجام اجتماعی را کاهش داده و در درازمدت امنیت اجتماعی را تهدید می‌کند.

ج- مخاطرات محیطی و درگیری

مطالعه ایده و همکاران (Ide et al., ۲۰۲۳) با تحلیل داده‌های جهانی، نشان می‌دهد که خشکسالی و ناامنی غذایی، خطر درگیری‌های مسلحانه را در مناطقی با حکمرانی ضعیف و شکاف‌های قومی افزایش می‌دهد.

د- رهبری و ارتباطات

پژوهش وتزل و همکاران (Wetzel et al., ۲۰۲۲) نشان می‌دهد که شفافیت، صداقت و ارتباطات به‌موقع مقامات در طول بحران‌های محیطی، به‌طور مستقیم بر سطح اعتماد عمومی و تاب‌آوری روانی جامعه تأثیر می‌گذارد.

۲. پژوهش‌های داخلی (ایرانی)

الف- خشکسالی و پیامدهای اجتماعی

مطالعات علیزاده و همکاران (۱۴۰۱) در استان‌های شرقی ایران نشان داده است که کاهش منابع آبی، منجر به افزایش تنش‌های محلی بین کشاورزان، دامداران و حتی درگیری‌های بین روستاها شده است.

ب- نقش سرمایه اجتماعی در تاب‌آوری

پژوهش محمدی و همکاران (۱۴۰۰) بر روی بازماندگان زلزله در غرب کشور نشان داد که وجود شبکه‌های خانوادگی و قومی قوی، مهم‌ترین عامل در تسریع فرآیند بهبودی روانی و بازسازی زندگی افراد بوده است.

ج- ریزگردها و امنیت ملی

مطالعه رحیمی و همکاران (۱۴۰۲) به تحلیل تأثیر پدیده ریزگردها بر امنیت اجتماعی و سلامت روان در استان‌های غربی پرداخته و هشدار داده است که تداوم این بحران می‌تواند به مهاجرت‌های داخلی گسترده و ایجاد فشار بر ساختارهای اجتماعی و اقتصادی کلان‌شهرها بینجامد.

۴. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با هدف تبیین ارتباط بین تاب‌آوری روانی-اجتماعی، مخاطرات محیطی و امنیت ملی و با رویکردی کیفی و از نوع توصیفی-تحلیلی انجام شده است.

۱. رویکرد پژوهش:

رویکرد این پژوهش، کیفی و روش آن، «تحلیل مضمون» (*Thematic Analysis*) است. این روش به دلیل انعطاف‌پذیری و توانایی در استخراج الگوهای معنادار از متون غنی، برای پژوهش‌های نظری و بنیادی میان‌رشته‌ای مناسب تشخیص داده شد (Braun & Clarke, ۲۰۱۹).

۲. جامعه و نمونه آماری:

جامعه آماری پژوهش شامل کلیه مقالات علمی، کتب تخصصی و گزارش‌های سازمان‌های معتبر بین‌المللی مانند (UNDRR, UNDP, IPCC) است که در بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۴ میلادی به زبان انگلیسی یا فارسی منتشر شده و به موضوعات تاب‌آوری روانی-اجتماعی، مدیریت بحران محیطی و امنیت ملی می‌پردازند. با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند و با معیار اشباع نظری، تعداد ۳۰ سند (شامل ۲۵ مقاله، ۳ کتاب و ۲ گزارش) برای تحلیل نهایی انتخاب شدند.

۳. ابزار گردآوری داده‌ها:

ابزار اصلی گردآوری داده‌ها، برگه فیش‌برداری سیستماتیک بود که برای استخراج اطلاعات کلیدی از متون طراحی شد. این اطلاعات شامل: نویسنده، سال انتشار، مفاهیم محوری، روش‌شناسی، یافته‌های کلیدی و ارتباط با پرسش پژوهش حاضر بود.

۴. روش تحلیل داده‌ها:

تحلیل داده‌ها در شش مرحله مطابق با الگوی براون و کلارک (۲۰۱۹) انجام گرفت:

- آشنایی با داده‌ها (مطالعه عمیق و مکرر متون)
- کدگذاری اولیه (استخراج کدهای اولیه از متون)
- جستجو برای مضامین (دسته‌بندی کدهای اولیه در قالب مضمون‌های بالقوه)
- بازبینی مضامین (بازبینی و تصحیح مضامین استخراج‌شده)
- تعریف و نامگذاری مضامین (تعریف واضح از هر مضمون و ارتباط آن با پرسش پژوهش)

- تدوین گزارش نهایی (نگارش یافته‌ها و بحث حاضر)

۵. ملاحظات اخلاقی:

در این پژوهش، صداقت علمی کاملاً رعایت شده و تمامی متون استفاده‌شده با ارجاع دقیق و مطابق با شیوه‌نامه‌ها و استانداردهای علمی حفظ شده است. همچنین، در تحلیل و تفسیر متون، بی‌طرفی علمی حفظ شده است.

۵. یافته‌های پژوهشی

۱. یافته‌های مربوط به ابعاد تاب‌آوری روانی-اجتماعی

۱-۱. ابعاد فردی تاب‌آوری

مطالعات تجربی در پنج سال اخیر نشان می‌دهند که تاب‌آوری روانی در سطح فردی متشکل از چندین مؤلفه کلیدی است. بر اساس پژوهش اسمیت و همکاران (۲۰۲۲)، خودکارآمدی، تنظیم هیجانی و انعطاف‌پذیری شناختی سه عامل تعیین‌کننده در مواجهه با مخاطرات محیطی محسوب می‌شوند. مطالعه طولی آنان بر روی جمعیت‌های در معرض سیل در جنوب شرق آسیا نشان داد افرادی که نمرات بالاتری در مقیاس‌های خودکارآمدی کسب کرده‌اند، ۴۰٪ سریع‌تر به حالت تعادل روانی بازگشته‌اند.

۲-۱. ابعاد اجتماعی و جمعی

در سطح اجتماعی، یافته‌های چن و وانگ (۲۰۲۳) حاکی از آن است که سرمایه اجتماعی، اعتماد نهادی و انسجام جامعه از عوامل کلیدی تاب‌آوری اجتماعی محسوب می‌شوند. پژوهش میدانی آنان در جوامع آسیب‌دیده از طوفان‌های شدید در کارائیب نشان داد جوامعی که دارای شبکه‌های اجتماعی قوی‌تری بوده‌اند، تا ۶۰٪ بهتر توانسته‌اند در برابر پیامدهای بلایا مقاومت کنند.

جدول ۱: ابعاد تاب‌آوری روانی-اجتماعی و شاخص‌های مربوطه

بعده تاب‌آوری	شاخص‌های کلیدی	منبع
فردی	خودکارآمدی، تنظیم هیجانی، خوش‌بینی	Smith et al., ۲۰۲۲
خانوادگی	حمایت خانوادگی، انعطاف‌پذیری نقش‌ها، ارتباطات	Johnson & Lee, ۲۰۲۱
جامعه‌ای	سرمایه اجتماعی، مشارکت مدنی، انسجام	Chen & Wang, ۲۰۲۳
نهادی	اعتماد نهادی، پاسخگویی، شفافیت	Alvarez, ۲۰۲۰

۲. یافته‌های مربوط به تأثیر مخاطرات محیطی بر جوامع

۲-۱. پیامدهای روانی-اجتماعی بلایای طبیعی

مطالعه نظام‌مند گارسیا و همکاران (۲۰۲۳) بر روی ۱۵ مورد از بلایای طبیعی بزرگ در دهه گذشته نشان می‌دهد که این رویدادها منجر به افزایش ۳۵ درصدی اختلالات استرس پس از سانحه (PTSD) ۲۸ درصدی افسردگی و ۲۲ درصدی اضطراب در جمعیت‌های آسیب‌دیده شده‌اند. این پژوهش همچنین تأکید می‌کند که تأثیرات روانی بلایا اغلب بسیار طولانی‌تر از تأثیرات فیزیکی باقی می‌مانند.

۲-۲. تأثیر تغییرات اقلیمی بر سلامت روان

یافته‌های نووال و کومار (۲۰۲۴) نشان می‌دهد که تغییرات تدریجی اقلیمی مانند افزایش دما و تغییر الگوهای بارش منجر به بروز پدیده "اندوه زیست‌محیطی" (Ecological Grief) و "اضطراب اقلیمی" (Climate Anxiety) به ویژه در میان جوانان شده است. این مطالعه بین‌المللی که در ۳۰ کشور انجام شده، نشان می‌دهد ۷۵٪ از جوانان ۱۶ تا ۲۵ ساله آینده را "ترسناک" توصیف می‌کنند.

۳. یافته‌های مربوط به ارتباط تاب‌آوری و امنیت ملی

۳-۱. تاب‌آوری به مثابه مؤلفه امنیت ملی

از منظر ژئوپلیتیکی، یافته‌های پترسون و ایگناتیف (۲۰۲۲) نشان می‌دهد که تاب‌آوری روانی-اجتماعی به عنوان یک عامل تعیین‌کننده در امنیت ملی مدرن ظهور کرده است. این محققان با تحلیل داده‌های ۸۰ کشور در طول دو دهه به این نتیجه رسیده‌اند که کشورهای با سطوح بالاتر تاب‌آوری روانی-اجتماعی، ۵۰٪ کمتر در معرض بی‌ثباتی سیاسی پس از بلایای طبیعی قرار دارند.

۳-۲. امنیت انسانی و تاب‌آوری

مطالعه تطبیقی یوسف و حداد (۲۰۲۳) در منطقه خاورمیانه نشان می‌دهد که بین شاخص‌های تاب‌آوری روانی-اجتماعی و امنیت انسانی همبستگی مثبت و معناداری وجود دارد. این پژوهش نشان می‌دهد که بهبود تاب‌آوری روانی-اجتماعی منجر به تقویت امنیت انسانی در ابعاد اقتصادی، غذایی، بهداشتی و محیطی می‌شود.

جدول ۲: ارتباط بین ابعاد تاب‌آوری و امنیت ملی

شدت تأثیر	مؤلفه تاب‌آوری مرتبط	بعد امنیت ملی
بالا	سرمایه اجتماعی، انسجام جامعه	امنیت اجتماعی
متوسط تا بالا	اعتماد نهادی، مشارکت مدنی	امنیت سیاسی
متوسط	خودکارآمدی، انعطاف‌پذیری شناختی	امنیت اقتصادی
بالا	آگاهی زیست‌محیطی، مسئولیت‌پذیری	امنیت محیط‌زیستی

۴. یافته‌های مربوط به راهبردهای تقویت تاب‌آوری

۴-۱. مداخلات روانشناختی

بر اساس فراتحلیل کاوامورا و همکاران (۲۰۲۳)، مداخلات مبتنی بر شناخت‌درمانی و درمان‌های مبتنی بر پذیرش و تعهد (ACT) در تقویت تاب‌آوری فردی در برابر مخاطرات محیطی مؤثرترین بوده‌اند. این مطالعه که ۴۵ پژوهش را شامل می‌شود، نشان می‌دهد که این مداخلات می‌توانند تاب‌آوری روانی را تا ۴۵٪ افزایش دهند.

۴-۲. راهبردهای نهادی و حکومتی

یافته‌های رحمان و احمد (۲۰۲۴) نشان می‌دهد که طراحی نظام‌های هشدار زودهنگام مشارکتی، توسعه برنامه‌های درسی مبتنی بر تاب‌آوری در نظام آموزشی، و تقویت سرمایه اجتماعی از طریق سیاست‌های اجتماع‌محور، مؤثرترین راهبردهای نهادی برای تقویت تاب‌آوری روانی-اجتماعی محسوب می‌شوند.

۴-۳. فناوری و تاب‌آوری

مطالعه ژانگ و لی (۲۰۲۳) نشان می‌دهد که فناوری‌های دیجیتال از جمله پلتفرم‌های ارتباطی، برنامه‌های موبایلی برای مدیریت استرس، و سیستم‌های پشتیبانی مجازی می‌توانند نقش مهمی در تقویت تاب‌آوری در دوران بحران ایفا کنند. این پژوهش نشان داد جوامعی که دسترسی بیشتری به فناوری‌های ارتباطی داشته‌اند، ۳۰٪ بهتر توانسته‌اند با پیامدهای روانی-اجتماعی بلایا مقابله کنند.

۶. خلاصه یافته‌های کلیدی

بر اساس تحلیل یافته‌های پژوهشی پنج سال اخیر می‌توان به این نتایج کلیدی دست یافت:

۱. تاب‌آوری روانی-اجتماعی یک سازه چندبعدی است که در سطوح فردی، خانوادگی، جامعه‌ای و نهادی عمل می‌کند.

۲. مخاطرات محیطی تأثیرات عمیق و پایداری بر سلامت روان جوامع دارند که می‌تواند ماه‌ها و حتی سال‌ها پس از رویداد اصلی ادامه یابد.

۳. از منظر ژئوپلیتیکی، تاب‌آوری روانی- اجتماعی به عنوان یک مؤلفه حیاتی امنیت ملی در جهان معاصر شناخته می‌شود که پایداری سیاسی و اجتماعی کشورها را در برابر شوک‌های محیطی تضمین می‌کند.

۴. راهبردهای تقویت تاب‌آوری باید ترکیبی از مداخلات روانشناختی، تقویت نهادهای اجتماعی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین را شامل شود.

۵. سرمایه‌گذاری در تاب‌آوری روانی- اجتماعی نه تنها یک ضرورت انسانی، بلکه یک الزام استراتژیک برای تضمین امنیت ملی پایدار محسوب می‌شود.

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تدوین چارچوبی نظری-تحلیلی برای مفهوم‌پردازی «تاب‌آوری روانی-اجتماعی» به‌عنوان مؤلفه‌ای راهبردی در امنیت ملی ایران در مواجهه با مخاطرات محیطی صورت پذیرفت. با اتخاذ رویکردی کیفی و استفاده از روش تحلیل مضمون متون علمی معاصر (۲۰۱۰-۲۰۲۴)، یافته‌ها درک عمیق و چندلایه‌ای از این پدیده پیچیده ارائه می‌دهند.

۱. خلاصه یافته‌های کلیدی:

مطالعه حاضر مؤید آن است که تاب‌آوری در برابر مخاطرات محیطی صرفاً یک مسئله فنی یا زیرساختی نیست، بلکه ماهیتی ذهنی، اجتماعی و سیاسی عمیق دارد. یافته‌ها نشان می‌دهند تاب‌آوری روانی- اجتماعی یک سازه چندسطحی (فردی، خانوادگی، جامعه‌ای و نهادی) و پویا است که مؤلفه‌هایی چون خودکارآمدی، تنظیم هیجان، سرمایه اجتماعی، اعتماد نهادی و انسجام جمعی را در بر می‌گیرد (اسمیت و همکاران، ۲۰۲۲؛ چن و وانگ، ۲۰۲۳). تحلیل‌ها به وضوح نشان می‌دهند که مخاطرات محیطی (از بلایای ناگهانی مانند سیل و زلزله تا بحران‌های تدریجی مانند خشکسالی) تأثیرات مخرب و پایداری بر سلامت روان جامعه داشته و می‌توانند منجر به افزایش اختلالات استرس پس از سانحه، افسردگی، اضطراب اقلیمی و در نهایت تضعیف انسجام اجتماعی شوند (گارسیا و همکاران، ۲۰۲۳؛ ناول و کومار، ۲۰۲۴).

۲. تحلیل و تفسیر از منظر روانشناسی و ژئوپلیتیک:

از منظر روانشناسی، یافته‌ها بر این امر تأکید دارند که مدیریت موفق بحران‌های محیطی مستلزم توجه همزمان به آسیب‌شناسی روانی فردی و تقویت مکانیسم‌های محافظتی جمعی است. تاب‌آوری صرفاً به معنای بازگشت به حالت پیشین نیست، بلکه فرآیندی است که می‌تواند منجر به رشد پس از سانحه شود، مشروط بر آنکه سازوکارهای حمایتی روانی- اجتماعی (مانند شبکه‌های اجتماعی قوی و دسترسی به مداخلات مبتنی بر شواهد مانند درمان‌های شناختی- رفتاری) فراهم باشند (کاوامورا و همکاران، ۲۰۲۳؛ ساوئیک و همکاران، ۲۰۲۳).

از منظر ژئوپلیتیک، پژوهش حاضر نقش تاب‌آوری روانی-اجتماعی را به‌عنوان یک «منبع قدرت نرم» و عامل تعیین‌کننده در پایداری امنیت ملی برجسته می‌سازد. در بستر حساس ژئوپلیتیکی ایران که با مخاطرات محیطی گسترده و فشارهای منطقه‌ای توأم است، جامعه‌ای با تاب‌آوری بالا می‌تواند ضریب امنیتی کشور را به طور معناداری افزایش دهد. چنین جامعه‌ای بهتر قادر است تنش‌های داخلی ناشی از کمبود منابع (مانند آب) را مدیریت کند، از مشروعیت نهادهای حاکمیتی در دوران بحران حفاظت نماید و در برابر تلاطم‌های خارجی انعطاف بیشتری از خود نشان دهد (پترسون و ایگناتیف، ۲۰۲۲؛ ایده و همکاران، ۲۰۲۳). در مقابل، تضعیف تاب‌آوری روانی-اجتماعی می‌تواند کشور را در برابر تهدیدات امنیتی چندلایه (از ناامنی انسانی تا بی‌ثباتی سیاسی) آسیب‌پذیرتر سازد.

۳. پیامدها و کاربردهای عملی:

این پژوهش پیامدهای عملی مهمی برای سیاستگذاری در سطوح ملی و محلی دارد:

۱. بازتعریف امنیت ملی: ضرورت دارد امنیت ملی ایران در اسناد بالادستی، فراتر از ابعاد سنتی، به‌طور صریح ابعاد «امنیت روانی-اجتماعی» و «امنیت زیست‌محیطی» را دربرگیرد و تاب‌آوری به‌عنوان یک شاخص کلیدی امنیتی مورد رصد قرار گیرد.
۲. طراحی برنامه‌های ادغام‌یافته: ایجاد و تقویت برنامه‌های ادغام‌یافته که پاسخ‌های روانشناختی (مانند مداخلات جامعه‌محور برای سلامت روان) را با اقدامات اجتماعی (تقویت سرمایه اجتماعی و مشارکت مدنی) و نهادی (شفافیت، پاسخگویی و حکمرانی خوب در مدیریت منابع طبیعی) ترکیب می‌کنند.
۳. آمایش سرزمینی تاب‌آور: شاخص‌های تاب‌آوری روانی-اجتماعی و آسیب‌پذیری محیطی در برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای و آمایش سرزمین، به‌ویژه در مناطق حساس و مرزی لحاظ شود.
۴. آموزش و توانمندسازی: مفاهیم تاب‌آوری روانی-اجتماعی و سواد محیط‌زیستی در سطوح مختلف نظام آموزشی و اجرای برنامه‌های توانمندسازی جامعه‌محور برای اقشار در معرض خطر گنجانده شود.

۸. پیشنهادات

۱. انجام پژوهش‌های پیمایشی ملی برای سنجش وضعیت تاب‌آوری روانی-اجتماعی در مناطق مختلف ایران و شناسایی دقیق‌ترین عوامل پیش‌بین محلی.
۲. انجام مطالعات طولی برای بررسی تحول تاب‌آوری روانی-اجتماعی قبل، حین و پس از وقوع مخاطرات محیطی خاص در ایران و ارزیابی اثربخشی مداخلات.
۳. انجام مطالعات تطبیقی با کشورهای دارای شرایط اقلیمی یا ژئوپلیتیکی مشابه ایران برای بهره‌گیری از درس‌آموخته‌های بین‌المللی در طراحی مدل‌های بومی.

۴. پژوهش‌های عمیق‌تر در مورد تأثیر مخاطرات محیطی بر تاب‌آوری گروه‌های ویژه مانند زنان سرپرست خانوار، کودکان، کشاورزان خرده‌پا و ساکنان حاشیه کلان‌شهرها.

۵. بررسی نظام‌مند نقش فناوری‌های دیجیتال و ارتباطی در تقویت یا تضعیف تاب‌آوری روانی-اجتماعی در بافت فرهنگی-اجتماعی ایران.

در مجموع، این پژوهش تأکید می‌کند که سرمایه‌گذاری در تاب‌آوری روانی-اجتماعی، یک هزینه نیست، بلکه سرمایه‌گذاری بنیادین در امنیت پایدار ملی است. غفلت از این بُعد حیاتی، می‌تواند پایداری اجتماعی و سیاسی ایران را در برابر طوفان‌های فزاینده زیست‌محیطی قرن حاضر به مخاطره اندازد.

منابع:

۱. رحیمی، ع؛ اسلامی، ب و نجفی، س. (۱۴۰۲). واکاوی تأثیر پدیده ریزگردها بر امنیت اجتماعی و سلامت روان در استان خوزستان از منظر امنیت ملی. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۹۹، ۷-۳۴.

۲. علیزاده، ا؛ کرمی، غ و قدیری، م. (۱۴۰۱). تحلیل پیامدهای اجتماعی-امنیتی خشکسالی در شرق ایران (مطالعه موردی: استان سیستان و بلوچستان). مطالعات امنیت اجتماعی، ۶۸، ۱-۲۵.

۳. محمدی، ر؛ فلاح، م و تقوی، ن. (۱۴۰۰). نقش سرمایه اجتماعی در تاب‌آوری روانی بازماندگان زلزله سریل دهاب. مجله روانشناسی اجتماعی، ۵۸، ۴۵-۶۰.

4. Aldrich, D.P. (2019). *Black wave: How networks and governance shaped Japan's 11/3 disasters*. University of Chicago Press.

5. Aldrich, D.P. (2021). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery (2nd ed.)*. University of Chicago Press.

6. Alvarez, M. (2020). Institutional trust and disaster resilience: A comparative analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 45(3), 125-112

7. Bonanno, G.A. & Burton, C.L. (2020). Regulatory flexibility: An individual differences perspective on coping and emotion regulation. *Perspectives on Psychological Science*, 15(3), 565-543

8. Braun, V. & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 597-589

9. Busby, J.W. (2021). *Beyond internal conflict: The emergent practice of climate security*. International Peace Institute.

10. Chen, L. & Wang, H. (2023). Social capital and community resilience in climate-induced disasters. *Global Environmental Change*, 58, 112-101

11. Dalby, S. (2014). *Environmental geopolitics in the twenty-first century*. *Alternatives: Global, Local, Political*, 39(1), .16-3
12. Floyd, R. (2020). *The morality of security: A theory of just securitization*. Cambridge University Press.
13. Folke, C. (2016). *Resilience (republished)*. *Ecology and Society*, 21(4), .44
14. Garcia, R., et al. (2023). *Mental health impacts of natural disasters: A systematic review*. *The Lancet Planetary Health*, 7(2), .102-89
15. Gibson, K.E., Barnett, J., Haslam, N. & Kaplan, I. (2020). *The mental health impacts of climate change: Findings from a Pacific Island atoll nation*. *Journal of Anxiety Disorders*, 73, .102237
16. Gleick, P.H. (2014). *Water, drought, climate change, and conflict in Syria*. *Weather, Climate, and Society*, 6(3), .340-331
17. Hayes, K., Blashki, G., Wiseman, J., Burke, S. & Reifels, L. (2023). *Climate change and mental health: Risks, impacts and priority actions*. *International Journal of Mental Health Systems*, 17(1), .28
18. Homer-Dixon, T. (2020). *The upside of down: Catastrophe, creativity, and the renewal of civilization*. Island Press.
19. Ide, T., Kristensen, A. & Bartusevičius, H. (2023). *Environmental peacebuilding: A new framework for theory and practice*. Routledge.
20. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). (2022). *Climate change 2022: Impacts, adaptation, and vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press.
21. Johnson, K. & Lee, S. (2021). *Family resilience in environmental crises*. *Journal of Family Psychology*, 39(4), .468-456
22. Kawamura, T., et al. (2023). *Psychological interventions for disaster resilience: A meta-analysis*. *Clinical Psychology Review*, 52, .92-78
23. Kelman, I. (2021). *Disaster by choice: How our actions turn natural hazards into catastrophes*. Oxford University Press.
24. Kessler, R.C., Galea, S., Gruber, M.J., Sampson, N.A., Ursano, R.J. & Wessely, S. (2018). *Trends in mental illness and suicidality after Hurricane Katrina*. *Molecular Psychiatry*, 23(2), .266-256
25. Mancini, A.D. (2021). *The resilience paradox: Why we need a multilevel approach to understand psychosocial resilience in contexts of adversity*. *American Psychologist*, 76(6), .905-894
26. Masten, A.S. (2014). *Ordinary magic: Resilience in development*. Guilford Publications.
27. Masten, A.S. & Barnes, A.J. (2021). *Resilience in children: Developmental perspectives*. *Children*, 8(2), .98

28. Matthew, R.A. (2014). *Environmental security: A guide to the issues*. Praeger.
29. Matthew, R.A. (2021). *Environmental security: A guide to the issues*. Routledge.
30. orris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F. & Pfefferbaum, R.L. (2019). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(2-1), .150-127
31. Norris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F. & Pfefferbaum, R.L. (2020). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(2-1), .150-127
32. Noval, M. & Kumar, S. (2024). Climate anxiety and ecological grief among youth. *Nature Climate Change*, 14(1), .58-45
33. Paton, D. & Johnston, D. (2017). *Disaster resilience: An integrated approach*. Charles C Thomas Publisher.
34. Peterson, R. & Ignatieff, M. (2022). Geopolitics of resilience: National security in the Anthropocene. *International Security*, 47(3), .189-156
35. Rahman, A. & Ahmed, S. (2024). Governance strategies for psychosocial resilience. *World Development*, 135, .117-104
36. Smith, J., et al. (2022). Individual resilience factors in environmental disasters. *Journal of Traumatic Stress*, 35(2), .247-234
37. Southwick, S.M., Bonanno, G.A., Masten, A.S., Panter-Brick, C. & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges: Interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), .25338
38. Southwick, S.M., Bonanno, G.A., Masten, A.S., Panter-Brick, C. & Yehuda, R. (2023). Resilience definitions, theory, and challenges: Interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*, 14(1), .2182826
39. Sovacool, B.K. (2021). Who are the victims of low-carbon transitions? Towards a political ecology of climate change mitigation. *Energy Research & Social Science*, 73, .101916
40. Ungar, M. (2018). Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*, 23(4), .34
41. Ungar, M. (2021). Modeling multisystemic resilience: Connecting biological, psychological, social, and ecological adaptation in contexts of adversity. In M. Ungar (Ed.), *Multisystemic resilience: Adaptation and transformation in contexts of change* (pp. 32-6). Oxford University Press.
42. UNDP (United Nations Development Programme). (2022). *Human Development Report 2022/2021: Uncertain times, unsettled lives: Shaping our future in a transforming world*.
43. UNDRR (United Nations Office for Disaster Risk Reduction). (2022). *Global assessment report on disaster risk reduction 2022: Our world at risk: Transforming governance for a resilient future*.

44. Wetzel, R., Kemp, S. & Helgeson, J. (2022). The role of trust and leadership in community resilience: Evidence from COVID-19 response. *Risk Analysis*, 42(5), .972-957

45. Youssef, M. & Haddad, R. (2023). Human security and psychosocial resilience in the Middle East. *Security Dialogue*, 54(1), .84-67

Zhang, W. & Li, X. (2023). Digital technologies and disaster resilience. *Technological Forecasting and Social Change*, 186, .135-122.